

ONTOLOGICAL AND EPISTEMOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE NAQSHBANDI TEACHING IN ALISHER NAVOI'S PHILOSOPHY

Marhabo Davlatovna Pardaeva

*Professor, Bukhara State Technical University
Bukhara, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: Alisher Navoi, Naqshbandi teachings, Sufi philosophy, ontology, epistemology, being, ma'rifat (spiritual knowledge), truth, spiritual purification, perfect human, “Dil ba yoru, dast ba kor”, knowledge and perception, spiritual heritage.

Received: 04.10.25

Accepted: 05.10.25

Published: 06.10.25

Abstract: This article examines the ontological and epistemological aspects of the Naqshbandi teachings in the philosophical views of the great thinker and poet Alisher Navoi. The study analyzes the essence of one of the most significant branches of Sufi philosophy — the Naqshbandi tariqa, its understanding of human nature and existence, as well as the philosophical foundations of knowledge, perception, and the comprehension of truth. The article provides a detailed exploration of the key ideas of Naqshbandi teachings, such as “Dil ba yoru, dast ba kor” (“The heart with the Beloved, the hands at work”), inner purification, spiritual perfection, and service to society. These principles are examined in relation to the philosophical concepts reflected in Navoi’s works. Based on the poet's masterpieces — “Nasoyim ul-muhabbat”, “Mahbub ul-qulub”, “Munojot”, and “Lison ut-tayr” — the research investigates fundamental questions about the nature of being, the purpose of human creation, the struggle against base desires, spiritual revival, and the achievement of harmony within the self.

From an ontological perspective, special attention is given to the unity of being, the divine creation of the universe, as well as the role and responsibility of humans in society, all analyzed through the lens of Sufi philosophy. In the epistemological dimension, the article discusses the stages of cognition, methods of attaining truth and divine wisdom, and the

concept of inner vision or “the gaze of the heart,” which reveals the comprehension of truth as reflected in Navoi’s philosophical reflections.

ALISHER NAVOIY FALSAFASIDA NAQSHBANDIYA TA’LIMOTINING ONTOLOGIK VA GNOSEOLOGIK ASOSLARI

Marhabo Davlatovna Pardayeva

Buxoro davlat texnika universiteti professori

Buxoro, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Naqshbandiya ta’limoti, tasavvuf falsafasi, ontologiya, gnoseologiya, borliq, ma’rifat, haqiqat, ruhiy poklik, komil inson, “Dil ba yoru, dast ba kor”, ilm va idrok, ma’naviy meros.

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy falsafiy qarashlarida Naqshbandiya ta’limotining ontologik va gnoseologik masalalari keng tahlil qilingan. Tadqiqotda tasavvuf falsafasining eng yirik maktablaridan biri bo‘lgan Naqshbandiya tariqatining mohiyati, uning inson va borliq haqidagi qarashlari, shuningdek, bilim, idrok va haqiqatni anglashga doir tamoyillari falsafiy nuqtayi nazardan yoritilgan. Maqolada Naqshbandiya tariqatining asosiy g‘oyalari – “Dil ba yoru, dast ba kor”, ichki poklik, ma’naviy kamolot va jamiyatga halol xizmat qilish tamoyillari Navoiy asarlaridagi falsafiy qarashlar bilan bog‘liq holda tahlil etilgan. Shoirning “Nasoyim ul-muhabbat”, “Mahbub ul-qulub”, “Munojot”, “Lison ut-tayr” kabi asarlarida borliqning asl mohiyati, insonning yaratilish sababi, nafs bilan kurashish, ruhiy yuksalish va komillikka erishish kabi masalalarga berilgan falsafiy talqinlar chuqur o‘rganilgan.

Ontologik jihatdan maqolada borliqning birligi, mavjudotning Alloh tomonidan yaratilishi, insonning jamiyatdagi o‘rni va mas’uliyati kabi masalalar tasavvuf falsafasi asosida tahlil qilingan. Gnoseologik yo‘nalishda esa, bilish jarayonining bosqichlari, ma’rifat va ilohiy haqiqatni anglashning usullari, ichki idrok va qalb ko‘zi orqali haqiqatni kashf etish g‘oyalari Navoiy qarashlari misolida yoritilgan.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕНИЯ НАКШБАНДИИ В ФИЛОСОФИИ АЛИШЕРА НАВОИ

Мархабо Давлатовна Пардаева

Профессор Бухарского государственного технического университета

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Алишер Навои, учение Накшбандия, суфийская философия, онтология, гносеология, бытие, ма'рифат, истина, духовное очищение, совершенный человек, «Dil ba yoru, dast ba kor», знание и восприятие, духовное наследие.

Аннотация: В данной статье рассматриваются онтологические и гносеологические аспекты учения Накшбандии в философских взглядах великого мыслителя и поэта Алишера Навои. В исследовании анализируется сущность одного из крупнейших направлений суфийской философии — тариката Накшбандия, его представления о человеке и бытии, а также философские основы познания, восприятия и постижения истины. В статье подробно раскрываются ключевые идеи накшбандийского учения, такие как «Dil ba yoru, dast ba kor» («Сердце с другом, руки в труде»), внутреннее очищение, духовное совершенствование и служение обществу, которые рассматриваются в связи с философскими концепциями, отраженными в произведениях Навои. На примере трудов поэта — «Насоим ул-мухаббат», «Махбуб ул-кулуб», «Муножот», «Лисон ут-тайр» — исследуются вопросы сущности бытия, предназначения человека, борьбы с низменными страстями, духовного возрождения и достижения гармонии личности.

В онтологическом аспекте особое внимание уделено вопросам единства бытия, сотворения мира Всевышним, а также роли и ответственности человека в обществе, которые анализируются через призму суфийской философии. В гносеологическом направлении рассматриваются этапы познания, методы постижения истины и божественной мудрости, а также концепция внутреннего прозрения и «взора сердца», раскрывающая понимание истины на примере философских размышлений Навои.

Kirish. Alisher Navoiy – Sharq uygʻonish davrining buyuk mutafakkiri, shoir, davlat arbobi va maʼrifatparvar sifatida nafaqat oʻz davrining, balki butun insoniyat tarixining eng yirik siymolaridan biridir. Uning boy ilmiy va badiiy merosi oʻzbek xalqining maʼnaviy-ruhiy taraqqiyotida, shuningdek, jahon falsafiy tafakkuri rivojida beqiyos oʻrin egallaydi. Navoiy oʻz ijodida insonning maʼnaviy komilligi, jamiyatda adolat va barqarorlikni qaror toptirish, ilm va

ma'rifatni rivojlantirish kabi masalalarga alohida e'tibor qaratgan. Uning asarlarida tasavvuf falsafasi, xususan, Naqshbandiya tariqatining g'oyalari chuqur ifoda topgan bo'lib, bu g'oyalar inson va jamiyatning uyg'un rivojlanishiga xizmat qiluvchi falsafiy tizimni shakllantirgan.

Naqshbandiya tariqati XIV asrda Xoja Bahouddin Naqshband tomonidan asos solingan bo'lib, tasavvufning eng yetuk va keng tarqalgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Uning bosh tamoyili bo'lmish "Dil ba yoru, dast ba kor" ("Ko'ngil Yorga, qo'l ishda") nafaqat ruhiy poklik va Allohga muhabbatni, balki insonning jamiyatdagi faoliyatini ham muqaddas burch sifatida e'tirof etadi. Bu tariqat zohiriy marosimlar va tashqi ko'rinishdan ko'ra, ichki ma'naviy kamolot, halollik, mehnat va ijtimoiy adolatni ustuvor qadriyat sifatida ilgari suradi.

Alisher Navoiy o'z davrining yirik mutafakkiri sifatida Naqshbandiya g'oyalarini chuqur o'rganib, ularni badiiy va falsafiy jihatdan boyitdi. U "Nasoyim ul-muhabbat", "Mahbub ul-qulub", "Munajat", "Lison ut-tayr" kabi asarlarida bu tariqatning asosiy tamoyillari, ruhiy poklanish, nafs bilan kurashish, insonning borliqdagi o'rni va mas'uliyatiga oid masalalarni keng tahlil qiladi. Navoiy uchun tasavvuf faqat diniy-mistik yo'nalish emas, balki insonning o'zini anglash, jamiyatni yangilash va adolatni qaror toptirishning falsafiy yo'li bo'lib xizmat qilgan.

Mazkur maqola nafaqat Alisher Navoiy ijodining tasavvufiy asoslarini yoritishga, balki Naqshbandiya ta'limotining ontologik va gnoseologik masalalarini falsafiy tahlil qilish orqali uning umuminsoniy qadriyatlar tizimidagi o'rnini ko'rsatishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiy falsafiy qarashlarini o'rganishda va asarlarida Naqshbandiya ta'limotining ontologik hamda gnoseologik masalalarini chuqur tahlil qilishda ko'plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Naqshbandiya tariqati va tasavvuf falsafasining nazariy asoslarini o'rganishda Sharq va G'arb olimlarining ishlari muhim manba bo'lib xizmat qiladi. A.A. Schimmel o'zining "Mystical Dimensions of Islam" asarida tasavvufning tarixiy shakllanishi, tariqatlar tizimi, xususan, Naqshbandiyaning o'ziga xos jihatlarini keng yoritadi. A. Aflaki va A. Brown tasavvufning ijtimoiy-falsafiy g'oyalarini va ularning jamiyat rivojiga ta'sirini chuqur tahlil qilgan. H. Ritterning tasavvuf tarixiga oid asarlarida Naqshbandiyaning ruhiy tarbiya va ma'naviy kamolotdagi o'rni falsafiy nuqtayi nazardan yoritiladi. M.Chittick va W.Chittick kabi tadqiqotchilar tasavvufning gnoseologik jihatlariga, ya'ni haqiqatni anglash, ichki idrok va ruhiy kashfiyotga doir masalalarga alohida e'tibor qaratgan. S. H. Nasrning ishlari tasavvuf falsafasida bilish jarayonining ma'naviy asoslarini yoritib, insonning borliqni anglashdagi ichki "qalb ko'zi" haqidagi g'oyalarni chuqur tahlil qiladi.

Bu xorijiy tadqiqotlarda Naqshbandiya ta'limotining nafaqat diniy yoki ruhiy, balki falsafiy mohiyati ham keng yoritilgan bo'lib, ularni Navoiy asarlaridagi g'oyalar bilan qiyoslab o'rganish ilmiy izlanishga mustahkam asos yaratadi.

Rus sharqshunoslik maktabi tasavvuf va Naqshbandiya tariqatining ilmiy tadqiqotlarida muhim o'rin tutadi. E.E.Bertels Navoiy asarlari va Sharq tasavvufiy adabiyotiga oid asarlarida tasavvufning tarixiy ildizlari hamda badiiy aksini ilmiy asosda yoritgan. V.V.Bar Markaziy Osiyodagi tariqatlar tarixi, ularning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotdagi roli bo'yicha chuqur ilmiy tahlillar olib borgan. A. A. Семёнов va И. П. Петрушевский Naqshbandiya tariqatining rivojlanishi, uning siyosiy va ijtimoiy g'oyalari haqida muhim ilmiy asarlar yaratganlar. O.A. Suxarevaning ilmiy izlanishlari tasavvufiy maktablarning ma'naviy va ijtimoiy ta'sirini yoritishda muhim manba sifatida e'tirof etiladi. Rus olimlari asarlarida Naqshbandiya tariqatining tarixiy ildizlari, falsafiy g'oyalari va ularning Navoiy dunyoqarashidagi o'ri bo'yicha qimmatli ilmiy ma'lumotlar keltiriladi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan ham Alisher Navoiy merosi va Naqshbandiya ta'limoti bo'yicha qator ilmiy ishlar yaratilgan. A.Qayumov, I.Sulton, N.Mallayev kabi navoiyshunos olimlar Alisher Navoiy asarlarining falsafiy va tasavvufiy mazmunini chuqur tadqiq qilganlar. S.M.Aminov va M.I.Ibodovning ilmiy ishlarida tasavvufning g'oyaviy va ma'naviy merosi, uning bugungi jamiyatdagi ahamiyati yoritiladi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi olimlarining kollektiv tadqiqotlarida Naqshbandiya tariqatining tarixiy ildizlari, ijtimoiy-siyosiy o'ri hamda Alisher Navoiy falsafiy qarashlaridagi o'ri keng tahlil qilingan. Shuningdek, so'nggi yillarda yaratilgan ilmiy maqolalar va monografiyalarda Naqshbandiya g'oyalarining zamonaviy jamiyatda ma'naviy tarbiya, milliy g'oya va ruhiy yangilanishdagi o'ri chuqur tahlil qilinmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Naqshbandiya tariqatining ontologik va gnoseologik masalalarini o'rganishda ilmiy manbalar turli yo'nalishlarda rivojlangan. Xorijiy olimlar asarlarida tasavvufning universal va falsafiy mohiyati chuqur yoritilgan bo'lsa, rus olimlari bu tariqatning tarixiy-siyosiy va madaniy jihatlarini tadqiq qilgan. Mahalliy olimlar esa Navoiy asarlaridagi naqshbandiylik g'oyalarini chuqur tahlil qilib, ularni zamonaviy falsafiy yondashuvlar bilan uyg'unlashtirganlar.

Bu manbalar maqolada Naqshbandiya ta'limotining Navoiy falsafiy qarashlaridagi o'rnini kompleks tahlil qilish uchun nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Metod va metodologiya. Mazkur maqolada quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanilgan:

Falsafiy-metodologik yondashuv. Borliq va bilish muammosini o'rganishda Sharq falsafasining umumiy qonuniyatlari hamda tasavvuf falsafasining asosiy tamoyillaridan foydalanildi. Ontologik tahlilda Ibn Sino, Farobiy, G'azzoliy va boshqa Sharq mutafakkirlarining qarashlari nazariy tayanch sifatida qabul qilindi.

Tarixiy-falsafiy yondashuv. Naqshbandiya tariqatining shakllanish jarayoni va u bilan bog'liq g'oyalar tarixiy kontekstda o'rganildi. Alisher Navoiyning asarlari va u yashagan davrning falsafiy maktablari bilan bog'liq tarixiy omillar tahlil qilindi.

Gnoseologik yondashuv. Bilishning ichki va tashqi manbalari, ruhiy-ma'naviy tajribaning bilishdagi o'rni hamda tasavvufiy idrokning falsafiy mohiyati ko'rib chiqildi. Naqshbandiya ta'limotidagi "vahdat ul-vujud", "sukut" va "dil ba yoru, dast ba kor" kabi g'oyalarning bilish nazariyasiga ta'siri ilmiy asosda tahlil qilindi.

Sistemali yondashuv. Naqshbandiya ta'limoti va Alisher Navoiyning falsafiy qarashlari bir butun tizim sifatida o'rganildi, ularning o'zaro aloqadorligi va uyg'unligi ko'rsatildi.

Maqolada quyidagi asosiy ilmiy metodlardan foydalanildi:

Metod	Mazmuni va vazifasi
Tarixiy tahlil	Naqshbandiya tariqatining rivojlanish bosqichlarini tarixiy manbalar asosida aniqlash va ularni falsafiy g'oyalarga bog'lash
Qiyosiy tahlil	Naqshbandiya ta'limoti bilan boshqa sufiy maktablarning ontologik va gnoseologik qarashlarini qiyoslash
Germenevtik metod	Alisher Navoiyning asarlaridagi ramz, isti'ora va tasavvufiy tushunchalarni chuqur sharhlash
Mantiqiy tahlil	Naqshbandiya ta'limotining falsafiy asoslarini tushuntirishda mantiqiy ketma-ketlik va tushunchaviy aniqlikni ta'minlash
Fenomenologik metod	Tasavvufiy tajribani ruhiy-ma'naviy jarayon sifatida bevosita idrok qilish va falsafiy talqin berish
Matnshunoslik tahlili	Navoiy asarlaridagi sufiy terminlar va konseptlarni ilmiy izohlar bilan ochib berish

Muhokama. IX-XII asrlardagi Renessans davri o'zidan keyingi davrlarni ilmiy, ma'naviy oziqlantirgan. Alisher Navoiy yashagan davrda O'rta asr Movarounnahr va Xuroson hududlarida ham qadimgi Misr, Bobil, boshqa arab xalqlari falsafasi, Hind, Xitoy, Yunon, Markaziy Osiyo falsafiy durdonalari chuqur o'rganilgan. Alisher Navoiyning falsafiy, ontologik qarashlarining bosh manbasi Qur'oni Karim, sahih hadislar va boshqa ular asosida yaratilgan ilohiy manbalar hisoblanadi. Islom olamining yirik darg'alari mashhur shayxlar, imomlar, hadisnavislar, tasavvuf tariqatlari va suluklar asoschilari merosidan bahramand bo'lgan. Navoiyning badiiy va falsafiy

qarashlarida asosiy manba bo'lgan, o'zining salafлари deb hisoblagan Sharq mumtoz adabiyoti darg'alari, ulug' xamsanavislar Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, zamondoshi va ustoz Abdurahmon Jomiylarning o'rni beqiyos bo'lgan.

Alisher Navoiyning borliq xususidagi qarashlari olam, borliq, jamiyat bilan bog'liq masala va muammolarda mutaassiblik, zohidlik tarafdori bo'lmasdan, irfoniy, ma'rifiy qarashlar va harakatlar tarafdori bo'lganligi ham uning naqshband g'oyalariga uyg'un fikrlarini asoslaydi. Alisher Navoiy olamni, borliqni bilish, anglash, u haqda fikr yuritish, tafakkur kuchi bilan o'z imkoniyati darajasida o'zgartirish faqat insonga xos fazilatdir, deb hisoblaydi. Inson bu faoliyatni ungagina berilgan tafakkur qudrati bilan amalga oshira olishiga ishonadi. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida Farhod tilidan odamiyat biron ishni qilar ekan, oldin aqli bilan mulohaza qiladi [2], deb aytgan mashhur hikmati bunga yorqin misoldir.

Alisher Navoiy ilmiy merosida bilishning asosiy vositalari inson sezgilari, shuningdek, faqat insonga xos bo'lgan – aql, idrok, ko'ngil, dimog', did-farosat, xotira, mushohada, mulohaza, bilish va uni boshqalarga yetkazishdagi mo'jizaviy kommunikativ mantiq, mantiqning mantiqini tashkil etgan til (nutq) xususiyatlari to'g'risida fikr yuritilgan.

Alisher Navoiyning gnoseologik, inson sezgilari bilan umumiylik kasb etgan, ko'ngil, xotira fikr, fahm, did-farosat, nafs, idrok kabi bashariy sifatlar badiiy-falsafiy tarzda bayon qilingan bo'lib, aslida inson sezgilari va bilish nazariyasiga tegishli ilmiy xulosalar sifatida qabul qilish mumkin. Mutafakkir ko'ngil va tafakkurni mir'ot – ya'ni olamni o'zida aks ettiradigan oyna, ko'zgu tarzida ham ifodalaydi. Masalan: "Hayrat ul-abror"da:

Daf' qilib zangi xayolotni,

Asramoq ul nav' bu mir'otni [4].

Navoiy asarlarida aql qamroviga ko'ra: aqli juz va aqli kullga bo'linadi. Bu yerda aqli juz – jo'n qaraganda kichik aql degan ma'noni beradi, lekin mantiqiy mohiyatda kelib chiqilsa, alohida kichik masala va muammoga qaratilgan aqliy faoliyatni anglatadi. Aqli kul (kull) esa yetuk aql, barkamol aql tarzida ifodalangan.

"Lison ut-tayr"ning ma'rifat vodiysi zikrida bobida:

Ixtilofi juzv ila kul mundadur

Kim taraqqiyu tanazzul mundadur.

Yuz tuman rahrav ko'rarsen beqaror,

Har biri bir yo'lni aylab ixtiyor [5], deyilgan.

Bu baytlarning mazmuni shundaki, olamni ma'rifat yo'li bilan anglash murakkab va ixtilofli jarayon, bu masalada ixtiloflarni eng juz'iy darajadan eng murakkab va ulkan darajalarini ko'rish mumkin. Ma'rifat yo'lidagilar har birlari o'zlari ixtiyor qilgan yo'llar (suluk)

ini, ya'ni o'z qarashlarini to'g'ri, deb biladilar. Shuningdek, Alisher Navoiy ma'naviy merosida: aql quyidagicha tasniflanadi:

Aqli mujarrad – abstrakt aql; aqli mustaqim – barqaror aql; aqli muhosib – fahm-farosatga bo'yso'nuvchi ong, aql; aqli saloh – to'g'ri, sog'lom aql; aqli mezon – aql o'lchovi, ya'ni bilimlarning nisbiy me'yori sifatida; aqli xurdabin – o'tkir, sezgir, nozik aql.

Alisher Navoiy merosida ontologik va gnoseologik tushuncha hamda kategoriyalar ham talqin qilingan.

Araz – biror narsaning asli bo'lmay, keyin paydo bo'lgan vaqtli sifati. Ashyolar, moddalar bunday sifat holatiga tabiiy jarayonlar yoki sun'iy tajribalar vositasida o'tadi.

Adam – yo'qlik; hali olamni o'zi ham va olamdagi hech narsa yo'q bo'lgan vaqt. Umuman, vaqt ham boshlanmagan degan falsafiy xulosa bor. Olam yaralishidan oldingi, Alloh olamni yaratmasidan ilgarigi davr va holatni anglatadi.

Bidoyat – ya'ni ibtido, boshlanish xususan, olamning ibtidosini anglatadigan istiloh. Bu erda Alloh inoyatining abadiyligi va azaliyligini hech kim aytib bera olmasligi uqtirilmoqda. Bidoyat ham ibtido, olamning ibtidosi asli Alloh ekanligiga ishora.

Javhar – asos, unsur, mohiyat, asl modda, narsaning tub o'zagi – substansiya, asosiy xulosa, mohiyat.

Mohiyat – haqiqat, tabiat, har narsaning asli

Ontologik qarashlarining uzviy qismi bo'lgan vaqt muammosiga Alisher Navoiy o'z davriga xos dunyoqarash, ilm-fan yutuqlari ta'siri bilan birga o'ziga xos uslub va tilda bayon qilgan. Xususan, Navoiy merosida vaqt bilan bog'liq tushunchalar – adam, azal, lam-yazal, abad, ibtido, intiho, bidoyat, davr, davron, falak davri, charx davri, zamon, dam kabi istilohlar shaklida keltirilgan.

Alisher Navoiy qarashlarida vaqt – azal bilan abad, abadiyat orasidagi umumiy davr oqimi deb ta'riflanib, makon va undagi ashyolar kabi uning ham hukmi Yaratgandadir deb aytiladi. Shu bilan birga Navoiy vaqt masalasini oddiy dunyoviy tarzda baholagan bo'lib, borliqning yashash shakli bo'lgan zamonning ham makonning ham samarasi inson manfaatiga xizmat qilishi kerak degan teran insonparvarlik, axloqiy g'oyaga aylangan.

Shuningdek, falsafada vaqt – bu orqaga qaytmaydigan, faqat bir tomonga o'tuvchi, o'tmishdan – hozir orqali – kelajakka qarab kechuvchi davr oqimidir.

Alisher Navoiy Begaron – bepoyon; Begoh – vaqtda bepoyonlik, uzoq vaqt ifodasi, shuningdek, makonda bepoyonlik tarzida ham qo'llaganini kuzatish mumkin.

Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" dostonining "Faqr-u fano vodiysi so'zi" bobida agar sen bu hodisaga yaxshi nazar solsang, mavjda vujud yo'q ekanligini ko'rasan, chunki dengizdan o'zga

barchasi nobud bo‘luvchidir. Haq vujudi ana shu cheksiz dengizdir, uning yuzidagi mavjlar esa bu olamdagi turli-tuman narsalardir. Ma’no ahllari e’tibor qiluvchi ushbu o‘n sakkiz ming olam ichida nimaiki narsa bo‘lsa, ular shakl jihatidagina mavjud bo‘lib, shaklda ko‘rinuvchanlik xususiyatiga egadir deyiladi.

Alisher Navoiyning borliq haqidagi qarashlari vahdat ul vujud ta’limotining “hamma narsa Undandir” va “hamma narsa Udir” degan qarashlar tizimiga moyillikni ko‘rish mumkin, degan qarashlar mavjud. Ammo Alisher Navoiy bunda “Tavhid” tarafdori bo‘lgan. Vahdat ul-vujud deganda tavhidni nazarda tutgan. “Navodir ush-shabob” da Alisher Navoiy:

Navoiy o‘lmadi tavhid guftu go‘ birla fahm

Magarki aylagosen tilni qatu jonni fido, [6] –

deb ta’kidlaydi. Bu naqshbandiylik tamoyillariga to‘liq mosligini ham aytish joiz.

Olimlarning Alisher Navoiy dualistik pozitsiyasida ekanligini shuningdek, nafaqat tasavvuf ta’limotlari, balki, qadimgi Sharqning Hind, Xitoy va Yunon falsafiy ta’limotlarini islomiy talqinda ifodalashi undagi ma’rifiy va plyuralistik yondashuv ekanligi xususidagi qarashlarini keyingi tadqiqotlar ham ma’lum ma’noda tahliliy izohlaydi.

Navoiy qarashlarida hasti nestnamoy, ya’ni o‘zi bor-u, lekin namoyon bo‘lmaydigan olam unsurlari xususida gap borib bu shartli ravishda nomoddiy olam deb ataldi. Nomoddiy olam deganda, asosan, ruhiyat bilan bog‘liq xususiyatlar, shuningdek, olamni tarkibiy qismlaridan bo‘lgan va dunyo falsafasining deyarli hamma ta’limotlarida e’tirof etilgan to‘rt unusus – havo, olov, suv, tuproqni, Navoiy fikriga ko‘ra, yuqori safoli, ya’ni sifatli deb baholangan havo va o‘tni shartli ravishda nomoddiy borliq deb baholangani aytilgan. Nomoddiy olamning boshqa bir turi ruhiyat olami esa Navoiy falsafasida Allohning yuksak zakovati, oliy maqsadi qilib yaratilgan jon, inson ko‘ngli, inson aql-idroki, qalbi, ishqiy tuyg‘ulari va boshqa nomoddiy asosga ega bo‘lgan olamlar haqida tahlil va xulosalar qilingan.

Nomoddiy olam mo‘jizalari hisoblangan – insondagi jon, ruh, ong, tafakkur, ishq, rashk, tabiatdagi, borliqdagi olov, havo qudrati va mo‘jizasi vositasida moddiy olamdagi olamshumul o‘zgarishlar qilinadi.

“Nasoyim ul-muhabbat” asarida, mashhur mutasavvuf olim Muhammad G‘azzoliy asarlari tahlilida uning falsafiy qarashlari, xususan, borliq falsafasiga oid fikrlarini, jumladan, moddiy va nomoddiy borliq tafsilotiga qaratilgan quyidagi mazmundagi parchani keltiradi: ruh bor-u, lekin borligi namoyon bo‘lmaydigan sirli borliqdir. Aslida tananing hukmdori, tasarruf qiluvchisi u (ko‘ngil)dir. Tana uning qolipi va amriga bo‘yso‘nuvchi asiridir. Vaholanki, faqat qolipni – tanani ko‘ramiz, go‘yoki tana jondan bexabarga o‘xshaydi. Aslida olamdagi hamma narsani qoyumi, asli deb qaralgan shakli uning asli emas. Ashyolarning asl mohiyatini, ko‘z bilan ko‘rib

bo'lmaydigan ("hasti nestnamoydur"), sirli qilib yaratilgan. Uning har zarrasida Ollohning Qoyim vujud mavjud. U esa bor-u, lekin namoyon bo'lmaydi, ko'rinmaydi.

Moddiy va nomoddiy olam xususidagi fikr-mulohazalar, bahs-munozaralar eng qadimgi davrlar falsafiy qarashlar hozirgi kungacha davom etib kelayotgani, har bir davr ilmiy-falsafiy qarashlari shu davrdagi insoniyatning falsafiy tafakkuri darajasi va xususiyatiga bog'liqligi, lekin bu murakkab savollarga haligacha aniq javob topilmagani xulosa qilingan;

Moddiy olam mavjudodning o'zagini tashkil etuvchi "vujud" so'zi, olamdagi ashyolarning moddiy asosini anglatuvchi so'z ekanligi mantiqiy asoslandi;

Moddiy olam, mavjud, mavjudod kabi so'zlar, tushunchalar G'arb falsafasidagi "materiya" terminining muqobili sifatida, olamning moddiy asosini anglatadi;

Navoiy ta'limotida moddiy asos, mavjudod so'zlari tahlili va tavsifida, tana jon va ruhning qolipi, shakl-u shamoyili tajalliysi sifatida ifodalangan bo'lib, bu hol faqat insonga nisbatan emas, umuman boshqa narsalarga nisbatan ham istifoda etilgan;

Moddiy olamni ifodalovchi istilohlar – moya, mohiyat, javhar, hayula, tan, tana, vujud, qayyum, qayum, qolib, surat, azaldan to abad bu olamdagi mavjud barcha narsalar borliqqa ega emas, faqat shakl ko'rinishga ega kabi istifoda qilingan;

Navoiy moddiy yoki nomoddiy olamning javhari, asl mohiyati Alloh ekanligini e'tiqod darajada e'tirof etgani holda, olam sir-asrorini yana bir ilohiy javhar aql nuri, ilm, ma'rifiy tahlil qilish orqali kashf etishga da'vat qilgan;

Navoiyning nomoddiy olam xususidagi qarashlarida, olamning yuqori sifatli bu olamni Alloh o'z yuksak aqli va saxovati bilan alohida e'tibor bilan xalq qilganligi, ularni xususiyatini anglashga aql (xirad) yetmasligi, aynan bu olamni anglashda xizmat qiluvchi aql-idrok, ong, tafakkur va jon, jonning javhari so'z, nutq ekanligini ta'kidlaydi;

Navoiy jon va ko'ngilni olami kubro deb atab, Xudo olamni yaratib, uni anglashda xizmat qiladigan yana bir olamni yaratdiki, bu insonning ko'ngil olamidir, inson ko'ngli olamdagi hamma bilimlarni o'zida jo qilgani holda, yana yangi olamlarni yaratadigan, kashf etadigan qudratga ega Allohning mo'jizasi ekanligini e'tirof qilgan;

Nomoddiy olam Navoiy falsafasida, jon, ruh, ko'ngil, malakut olami, g'ayb, asrori g'ayb kabi falsafiy istiloh va hikmatlar bilan izohlangan.

Jahon falsafasida hozirgi kungacha bo'lgan taraqqiyot yo'lida asosiy muammo – olamning, borliqning yaralishi, undagi ko'plab ashyolarning paydo bo'lishi, mavjud bo'lishi, o'zgarishi, yo'qlikka aylanishi, bu jarayonlarni idrok qilish, poyoni yo'q koinotda va dunyoda insonning maqomi bilan bog'liq savollar ustida bahs-munozara bo'lib kelmoqda. Insoniyat tarixi, falsafiy tafakkurning turli davr va darajalarida olam, borliq uning yaralishi, yashashi, o'zgarish

jarayonlari, yo'qlikka aylanishi bilan bog'liq masalalar turli tarzda va talqinlarda ifodalab kelingan. Zamonaviy fan yutuqlari tufayli dunyo va olam haqidagi bilimlar yetarli, olamning, tabiatni yechilmagan siri qolmagandek tuyulsa-da, u bilan bog'liq muammolar yangicha tarzda namoyon bo'lmoqda. Bu muammoli masalalar, umumiy qilib aytganda, ontologiyaning hozirgacha porodoksal (yechimsiz) muammolari hisoblanadi. Borliq muammosining ilohiy talqini dinlarda bir qancha mazhab va oqimlarga bo'linishga sabab bo'lgan bo'lsa, dunyoviy talqindagi qarashlarda ham biri-biridan keskin farq bo'lgan ta'limotlar orasida ontologiyaning ilmiy-nazariy va amaliy talqinida ham bir qancha falsafiy, ilmiy-nazariy maktablar, oqimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan va bu dialektik munozaralar davom etmoqda.

Navoiyning borliq falsafasi, boshqa falsafiy ta'limotlar bilan ayrim masalalarda umumiylik kasb etsa-da, lekin Navoiyga xos original yondashuvlar borki, bunday falsafiy qarashlar chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni va aniq ilmiy-falsafiy xulosalar chiqarishni taqozo qiladi.

Mutafakkir hayotini va faoliyatini tadqiq etgan rus sharqshunos olimi Ye.Bertels Jomiyning ustozlari sifatida Sa'duddin Qoshg'ariyni Nizomiddin Xomush orqali Bahouddin Naqshband ta'limoti bilan bog'liq bo'lganligini ko'rsatadi. Bertels Nizomiddin Xomush Bahouddin Naqshbandning uchinchi xalifasi Alouddin G'ijduvoniyning muridi ekanligini yozadi [8].

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning tasavvuf falsafasi va axloqi, naqshbandiya sulukining asosiy tamoyillari va yo'llari haqidagi mulohaza va xulosalari yirik asarlar bilan birgalikda ruboiy, qit'a, g'azal singari kichik janrlardagi badiiy matnlar doirasida ham ko'rinadi.

Navoiy bir-biridan farq qiluvchi va o'zi daxldor bo'lmagan turli mazhab hamda tasavvufiy suluklar haqida fikr bildirganda, xolisona ish tutadi va bir yoqlama baho berishdan saqlanadi. Mutafakkir naqshbandiya sulukiga sodiq qolgani holda, boshqa tariqatlarga ham bag'rikenglik ko'rsatadi, turli tariqatga mansub ma'rifatli shaxslarga ehtirom bilan qaraydi.

Navoiy zamondoshi Husayn Voiz Koshifiy: "Agar "tasavvuf" so'zining harflari nima ma'noni bildiradi, deb so'rasalar, quyidagi ma'nolarni bildiradi, deb ayt: T – tajrid, ya'ni zohirda taalluqlarni tark etmoq; S – sidq-u vafo, ya'ni botin – ichki olamni ravshan etmoq; V – vafo, ya'ni ahdga va muhabbatga vafo qilmoq; F – fano bo'lmoq, ya'ni o'zni ilohiy jamol dengiziga g'arq hisoblab, mushohada yurgizmoq" [1]. – deya ta'kidlagan.

Tasavvuf ta'limotining o'z yo'nalishi, tartibi va talablari mavjud. Insonni axloqiy va ruhiy jihatdan tarbiya qiladigan, uning taqvosini oshiradigan, qalbini poklaydigan, boshqacha qilib aytganda, komil inson bo'lib yetishishida ahamiyati katta bo'lgan bu ta'limot bir umr hazrat Navoiyning e'tiborida asosiy o'rinni egallagan.

Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida solik amal qilishi lozim bo‘lgan jihatlar ko‘rsatib berilgan. Bular, maqomot yo‘liga kirgan har bir solik o‘zida ilm (ma‘rifat), hilm (yumshoqlik, tavoze’), taqvo (har jihatdan parhezkorlik), sahv (xatolarni anglash, hushyorlik), shukr (Allohning ne‘matlariga shukr qilish), sidq (rostgo‘ylik), vafo (ahdga sodiqlik), rizo (Alloh taqdiriga rozi bo‘lish), safo (ko‘ngilni sof etish), ishq (muhabbat) kabi sifatlarni kamolotga yetkazishi lozim bo‘lgan. Mutasavvif Navoiy ushbu sifatlarni boshqa bir asarlarida ham badiiy tarzda, jumladan “Lison ut-tayr” asarida qushlarning Hudhudga qilgan nolalari tarzida bayon qilgan. Masalan, ular o‘z “shayxlari”ga yalinib shunday deyishadi: “Ey nafasi jonbaxshu nutqi dilkash! Ularning har ikkisi ham jonu ko‘ngilga foydalidir. Sen Sulaymon bazmiga qabul etilgansan va u seni elchilikka yuborgan. Uning xizmatida yaqinlikka erishgansan, yo‘lida necha bekatlarni kezib chiqqansan. Uning amri bilan qanchadan-qancha vodiylardan uchib o‘tib, oliy manzillarga yetishgansan” [1, 31-b].

“Nasoyim ul-muhabbat”da “valiylar a‘molu af‘ol va muomilot-u riyoziyotidan ba‘zisi” zikr qilingan bo‘lib, ular tavba, luqmai hilliyat, shariat rioyati (shahodat kalimasi, saloti xamsa, zakot, ro‘za, haj), tariqat odobi, hilm, burdborlig‘ (chidam, bardosh), rizo, sabr, sidq, azim riyozatlardir” [7]. Shuningdek, solikning holi va uning bayoni xususida quyidagi ma‘lumotlar bor: Hol ruh va yurakning quvvatini ifodalaganligi sababli tasavvufga “ilmi hol” nomi berilgani bejiz emas. Hol maqomlarga qarama-qarshi holda yo‘lovchining o‘z kuchi, intilishi, irodasi bilan amalga oshmaydi, hol – ilohiy jazba bo‘lib, zavq holatida aytilgan so‘z va iboralarda ilohiy hikmat mujassam bo‘lgan.

Naqshbandiya ta‘limotida inson kamoloti uchun mujohada, mushohada, mukoshafa, musohaba va muroqabaning zarurligiga alohida e‘tibor qaratilgan. Ta‘kidlash joyizki, mujohada orqali Haq yo‘lchilarining muhabbati yana bir bor sinovdan o‘tgan. Shu bilan birga, ularning Allohga (taslim) itoati qiyomiga etgan. Mushohada holatida esa valiyning qalb pardasi ko‘tarilib, basirat ko‘zi (qalb ko‘zi) ochilgan. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, mushohada, avval, surat (abstrakt narsalarning tashqi ko‘rinishi), shakl (konkret narsalarning tashqi ko‘rinishi) va xayollar bilan yuzaga kelgan. Valiy Allohning tajalliysini qalb ko‘zi bilan tomosha qilgan.

Navoiy “Lison ut-tayr” asarida “Tavhid”ni shunday ta‘riflaydi: “Agar o‘zingni shod ko‘rishni istasang va har qanday qayg‘udan ozod bo‘lishni xohlasang, o‘zingni Uning yodi bilan yashashga odatlantir. Agar shodlik istar bo‘lsang, Uni yod qil. Uning yodidan tashqaridagi shodlik aqlga muvofiq kelmaydi. Undan ayriliqdagi ayshu ishratdan g‘am yaxshiroqdir, bunday to‘ydan aza yuz marta yaxshi sanaladi. Undan g‘am kelsa ham shodlik o‘rnida ko‘rgil, bu seni har qanday balo kishanidan xalos qiladi”.

Bundan ko‘rinib turibdiki, Navoiy tavhidni ushbu ikki asarda turlicha ifodalagan bo‘lsa-da, biroq ma‘no jihatidan ayni bir narsadir. Demak tavhid – har bir ishni Allohdan deb bilish, uning yakkayu yagonaligini tan olishdir.

Naqshbandiya ta‘limotida inson kamoloti, olamni bilishida asosiy talab qalbni poklash masalasidir. Shuning uchun ham Bahouddin Naqshband “Vuqufi qalbiy” degan rashha, hayotbaxsh o‘g‘itni naqshbandiya ta‘limotiga asosiy tamoyil sifatida kiritganlar. Bahouddin Naqshband g‘oyalarini Xoja Ahror, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Maxdumi A‘zam va boshqalar davom ettirganlar. Alisher Navoiy naqshbandiya tariqatini qabul qilib, ta‘limotini rivojlantirgan, o‘z asarlari orqali uni targ‘ib etgan mutasavvifdir. Alisher Navoiy “Lison ut-tayr”da yozishicha, butun olamni yaratishdan maqsad bu insondir. Inson hamma mavjudot ichida tengi yo‘qdir. Bu tengi yo‘q zotning ko‘ngli bamisoli bilimlar xazinasini. Shu xazina ichida Alloh o‘zini yashirgan. Insonning ajoyib jismi o‘zida ana shu tilsimni saqlaydi. Chunki Alloh o‘z sirining xazinasini ochmoqchi bo‘lganida uni samo ham, yer ham qabul qilmadi. Shu bois ham inson barcha narsalardan mumtoz qilib yaratilgan.

Alisher Navoiyning irfoni (gnoseologik) qarashlarida naqshbandiylik ta‘limotining “yodkard” (eslash), “yoddosht” (esda tutish) kabi qoidalari ham uning nasriy g‘azallaridan o‘rin olgan. “Yodkard” qoidasi tilda va qalbda zikr etishni bildiradi. Albatta, Haqni yod etish uni anglash, tariqat ahli bajaradigan eng muhim qoidalaridan biri hisoblangan. Zikrning mohiyati shundaki, tilda ham, qalbda ham Haqning ismini muntazam takrorlash, boshqa narsalar haqida so‘zlamaslik, til va qalbni dunyoning behuda so‘zlari va bema‘ni xayollardan saqlashdir. Allohga bo‘lgan muhabbatni namoyon etgan bu qoidada solik o‘z imkoni doirasida Uni yod etish bilan mashg‘ul qilmog‘i darkor. Naqshbandiylikning Allohni yod etish bilan bog‘liq ikkinchi qoidasi “yoddosht” (esda tutish) hisoblanadi. Bu qoidaning mazmuni shundan iboratki, solik qayerda bo‘lishidan qat‘iy nazar, uning qalbida Allohning yodi muqim o‘rnashib olmog‘i darkor. Umrining har bir lahzasi Allohni yod etish bilan o‘tmog‘i lozimligi va buning natijasida uning ruhi shunday maqomga yuksaladiki, hatto jannat bog‘lari ham Haqni yod etishdan chalg‘ita olmaydi.

Xojagon tariqatidagi sakkiz tamoyilga yana uchta qo‘shilishi asosida Bahouddin Naqshband insonlarni g‘aflat uyqusidan uyg‘otib, Haq yo‘liga kiritishning yangi uslubini kashf etdi. Ul zot tomonidan insoniyat kamoloti uchun zarur deb hisoblangan uch tamoyil – “Vuqufi zamoniyy” – zamondan ogoh bo‘lish, “Vuqufi adadiy” – adad, sondan ogoh bo‘lish, ya‘ni kasrat ichida Ahadni ko‘ra olish, “Vuqufi qalbiy” – qalbdan ogoh bo‘lishi, ya‘ni inson qalbiga tavajjuq qilib, yuzlanib, qalbi esa, Allohdan keladigan fayzga intizor bo‘lib, uni qabul etib, mushohada etishdir. Naqshband vaqt, son, qalb haqidagi tasavvufiy ta‘limotlarni boyitib, ularning yangi

qirralarini kashf etdi. Navoiy asarlarida, uning irfoniy falsafiy qarashlarida tasavvufning bilish falsafasi o'ziga xos tarzda, oliy haqiqatni bilish, Haqni bilish orqali dunyoni anglash g'oyasiga singib boradi.

Xulosa. Alisher Navoiy falsafiy qarashlarida Naqshbandiya ta'limotining ontologik va gnoseologik asoslari o'ziga xos ravishda ifodalangan. Mutafakkirning asarlarida borliqning mohiyati, insonning ma'naviy kamolotga erishish yo'llari va ilohiy haqiqatni anglash masalalari Naqshbandiya tariqatining asosiy tamoyillari bilan uzviy bog'liq holda talqin qilingan. Navoiy inson qalbini poklash, nafsni tiyish, axloqiy yetuklikka erishish orqali Haqni bilishga intilish g'oyalarini ilgari suradi.

Ontologik jihatdan, Navoiy borliqni ilohiy manbadan kelib chiqqan yagona haqiqat sifatida ko'radi. Gnoseologik nuqtai nazardan esa, insonning bilish imkoniyatlari qalb pokligi, ruhiy tajriba va ma'rifat orqali kengayishini ta'kidlaydi. Bu esa Naqshbandiya tariqatidagi "dil ba yoru, dast ba kor" tamoyiliga yaqinlikni ko'rsatadi.

Shunday qilib, Navoiy ijodida Naqshbandiya ta'limoti inson ma'naviy-axloqiy rivojlanishining nazariy va amaliy asoslarini mustahkamlab, sharq falsafasi tarixida muhim bosqichni tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomayi sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati. / Forsiydan Najmiddin Komilov tarjimai. – Toshkent, 1994. – B. 20.
2. Navoi Alisher. Farhod va Shirin (to'liq nasriy tabdil). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. – B. 82.
3. Navoi Alisher. Hazoyin ul-ma'oniyy. Favoyid ul-kibar. MAT. T. 6. – Toshkent: Fan, 1990. – B. 211–212.
4. Navoiy Alisher. Hayrat ul-abror. TAT. J. 6. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi. 2013. – B. 100.
5. Navoiy Alisher. Lison ut-tayr. TAT. J. 9. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi. 2013. – B. 238.
6. Navoiy Alisher. Navodir ush-shabob / Xamsa. To'la Asarlar to'plami. O'n jildlik. Ikkinchi jild. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 6.
7. Navoiy, Alisher. Nasoyim ul-muhabbat. To'la Asarlar to'plami. O'n jildlik. 10-jild. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 94-97.
8. Бертельс Е.Э. Джами. Эпоха. Жизнь. Творчество. – Сталинабад: Тадж. Госиздат, 1949. – С. 64.